

Steiner, Hanuš

Vrstvy společenského vědomí a propaganda

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. G, Řada sociálněvědná.
1962, vol. 11, iss. G6, pp. [27]-42

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/111479>

Access Date: 01. 12. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

HANUS STEINER

VRSTVY SPOLEČENSKÉHO VĚDOMÍ A PROPAGANDA

V posledních letech si všimají různé práce pojednávající o otázkách společenského vědomí v rostoucí míře jeho rozdělení na vrstvu smýslově konkrétního a emocionálního („obyčejného“) myšlení a vrstvu myšlení racionálně abstraktního, teoretického. To je rozhodně velmi kladný moment, který umožňuje hlouběji proniknout do podstaty procesů společenského vědomí, než jak tomu bylo v době, kdy se historickomaterialistické práce spokojovaly s pouhým rozlišováním jednotlivých forem společenského vědomí a s úvahami o nadstavbovosti a nenadstavbovosti, třídnosti a netřídnosti těchto forem, příp. jejich jednotlivých prvků. Otázka, jak se ve společenském vědomí projevuje stupňovitost poznávacího procesu, se neřešila. Zkoumání vztahu mezi smyslovým a racionálním bylo vyhrazeno teorii poznání a opomíjeno v historickém materialismu, přesto že díla klasiků a pak zejména práce Plechanovovy přesvědčivě dokumentují nutnost jednotného chápání otázek historickomaterialistických a gnoseologických. Rozlišování mezi smyslově konkrétní a emocionální vrstvou společenského vědomí — společenskou psychologii — a jeho vrstvou pojmově abstraktního, racionálního myšlení — teorií,¹ nemá jen teoretický, ale velmi závažný praktický význam. Tato stať chce poukázat na důležitost správného poznání vztahů mezi společenskou psychologii a teorií vzhledem k otázkám stranické propagandy.

I. Společenská psychologie a její struktura

V. A. Jadov vymezil společenskou psychologii jako „souhrn citů, návyků, sklonů, zaměřenosti vůle, zvláštních rysů charakteru, zvláštních idejí a názorů vznikajících na základě společenského poštavení daného kolektivu lidí“.² Autoři XVII. hlavy Základů marxistické filosofie, A. F. Šiškin a B. F. Berestněv hovoří o ní jako o „souhrnu sociálních pocitů, nálad, prožitků, návyků, smýšlení, iluzí atd., které vznikly živelně, vyrostly v lidech bezprostředně pod vlivem každodenních podmínek jejich existence“.³ Jiní autoři, např. G. P. Zbandut⁴ a A. K. Uledov⁶ hovoří o vědomí nesystemizovaném, obyčejném, všedním (obydennom). Zbandut též o mlhavém citění. Z těchto dosti neurčitých vymezení, svědčících o prozatímní nejasnosti v otázkách sociální psychologie, vyplývá především to — a někteří z autorů to přímo konstatují — že společenská psychologie je spjata s nižším, smyslovým stupněm poznání. Myšlení tu není vyloučeno, ale nevzdaluje se příliš od smyslové skutečnosti, má smyslově konkrétní povahu a vyznačuje se poměrně malým stupněm pojmové abstrakce. Tento způsob odrážení společenské skutečnosti je dále doprovázen četnými vnitřními citovými reakcemi, které se k daným představám bezprostředně pojí. Relativně trvalým zakotvením

těchto faktorů ve vědomí vznikají pak vžitě návyky a sklony, postoje i sociální vůle daných skupin.

Společenská psychologie vzniká a rozvíjí se především jako přímý výsledek životních zkušeností lidstva a jeho společenských skupin (tříd, národů). Není a nemůže být výsledkem pouhého teoretického studia. Historicky je vzhledem k teorii prvotní. V podobě společenské psychologie se společenské bytí odráží u všech společenských skupin na kterékoli etapě jejich vývoje, tj. i tam, kde dosud vývoj nedospěl k teoretickému myšlení. Jakožto živelný odraz společenského bytí lidí se společenská psychologie za společenským bytím více nebo méně opožděje. Žádná její složka nemůže společenské bytí předbíhat. Teoretické studium a propaganda ideologie může kladný nebo záporný význam jednotlivých projevů společenské psychologie racionálně zdůvodnit, hlouběji než pouhá praktická zkušenost osvětlit jejich podstatu a plný společenský význam, nemůže však sama o sobě vychovat společenskou psychologii lidí.

Např. kolektivismus vlastní dělnické třídě je výsledkem postavení této třídy v pracovním procesu, který má v moderní velkovýrobě společenský, kolektivistický ráz. Sám pracovní proces vnukává tak proletariátu vědomí síly kolektivní spolupráce a vzájemné pomoci. Za kapitalismu je toto vědomí především vytvářeno zkušenostmi třídního boje. Tisíce porážek izolovaných vzpour proti kapitálu a tisíce drobných i větších úspěchů v solidárním boji vychovaly typickou soudržnost průmyslového proletariátu, která z něj činí nejrevolučnější třídu společnosti. Podobnou funkci plní v socialistické společnosti socialistická soutěž, zejména pomoc nejlepších pracovníků zaostávajícím a všechny vztahy vzájemné pomoci a spolupráce vůbec. — Marxistickoleninská propaganda zdůvodňuje nutnost třídní solidarnosti na základě poznanych zákonitostí historického vývoje, sama o sobě ji však nevytvářejí.

Jednotliví příslušníci maloburžoazie a inteligence, nebo dokonce buržoazie mohou čestně a upřímně vyznávat marxismus, k němuž se dopracovali na základě hlubokého studia. To však ještě nestačí k odstranění psychologie té třídy, ze které pocházejí. Po nějakou dobu alespoň se v nich střetávají návyky staré psychologie s novým ideologickým přesvědčením. Zbavovat se např. povahového individualismu je zdoluhavý proces, který se uskutečňuje jen v průběhu *nových životních zkušeností*, ke kterým vede aktivní účast na boji dělnické třídy a na výstavbě socialistické společnosti.

Ve společenské psychologii se odrážejí všechny podmínky materiálního života společnosti. Ty části společenské psychologie, které odrážejí podmínky existence společné všem lidem (společensko-biologické, příp. i geografické faktory) mají proto *všelidskou* a téměř neměnnou povahu. Jsou to např. sugestibilita lidí v davu, tvorba symbolů označujících a zastupujících předměty, procesy a síly objektivní reality včetně sil společenských, všelidské prvky estetického cítění, morálky atd. Význam těchto složek společenské psychologie nesmíme přeceňovat tak, aby to vedlo k zastírání skupinové a především třídní psychologie. Není však ani správné je ignorovat, jak tomu doposud většinou v marxistické literatuře je. Tyto všelidské prvky totiž v mnohém určují formu projevu třídního obsahu vědomí. Žádné hnutí je nemůže prostě odhodit, ale musí s nimi počítat a jich využívat. Tyto společensko-psychologické formy vtiskují některé společné rysy jakékoliv propagandě. Např. davové sugesce se využívá při pořádání masových projevů, demonstrací a manifestací; symboliky při používání praporů, znaků, odznaků, obrazů a soch hrdinů a vůdců atd.; estetického cítění při uměleckém způsobu šíření třídních idejí, ať už přímo v uměleckém díle, nebo i jen vkusnou úpravou prostředků denní agitace; všelidských morálních citů při apelech na soucit s trpícími, na osobní statečnost atp. Dokonce pudů zděděných po živočišných předcích člověka, pudu sebezáchovy a pudu pohlavního lze využít v agitaci ve specifických podmínkách války.⁶ Uznání existence, zkoumání a využívání takovýchto všelid-

ských faktorů ve společenské psychologii ovšem naprosto nemusí a nesmí vést k jejich buržoazní interpretaci, k psychologii davu nebo k instinktivismu.

V *psychologii národní* se odrážejí geografické podmínky života společnosti spolu s určitými třídními stránkami její ekonomiky. Studium národních kultur ukazuje např., že lze oprávněně hovořit o americké střizlivosti a praktičnosti, německé důkladnosti, francouzském espritu a temperamentu atd. jako o rysech psychologie amerického, německého a francouzského národa. Společnou národní psychologií se vyznačují příslušníci stejných národů bez ohledu na své třídní rozdělení. Ideologie nemají nikdy národní, nýbrž třídní charakter. Avšak forma, způsob jejího podání a šíření je spoluurčován národní psychologií. Propaganda, která má získávat příslušníky různých národů musí proto být přizpůsobena jednotlivým národním psychologiím. Zvláštního třídního zabarvení může národní psychologie nabýt jen tehdy, žije-li celý nebo skoro celý národ po dlouhou epochu v podmínkách, které se podobají podmínkám existence třídy. V těchto případech se národní psychologie téměř kryje s psychologií vykořisťované masy (odhlédneme-li od přesnějšího třídního a tedy i psychologického rozdělení uvnitř této masy). Vzniká v ní silné národní citění, ve kterém splývá touha po národní svobodě s touhou po osvobození sociálním. Národní psychologie tohoto druhu je předpokladem vzniku národních revolučních hnutí. Uvědomělý předvoj těchto hnutí usiluje proto o její posílení a rozvoj všemi prostředky agitačního působení. V takovýchto případech určuje národní psychologie nejen formu propagandy, ale stává se i součástí jejího obsahu.

Třídní psychologie je součástí nadstavby dané společností. Nelze souhlasit s častým zužováním pojetí nadstavby na ideologické formy a jim odpovídající instituce. Vždyť hospodářská základna společnosti se neodráží ve společenském vědomí jen v racionální a logicky systemizované podobě, nýbrž též a prvotně v podobě smyslově konkrétní a emocionální. Karel Marx k tomu praví: „Nad různými formami vlastnictví, nad sociálními existenčními podmínkami se pne celá nadstavba *různých a svérázně utvářených pocitů, iluzí, způsobů myšlení a životních názorů* (podtrženo mnou, St.). Celá třída to všechno tvoří ze své materiální základny a příslušných společenských poměrů.“⁷

II. Třídní psychologie a její funkce

Pro společenský vývoj nemají všechny složky společenské psychologie stejný význam. Do popředí tu vystupují ty její části, které — spolu s ideologiemi — tvoří bezprostřední polnutku jednání rozhodujících společenských skupin, jsou zprostředkujícím článkem mezi jejich objektivními zájmy a jejich historickým jednáním. V třídní společnosti má tedy pro společenský vývoj psychologie třídní největší význam.

Součástí třídní psychologie jsou ty psychologické rysy, které charakterizují třídu jako celek, neboť jsou odrazem kolektivních zkušeností třídy. U dělnické třídy je to pracovitost, láska k člověku, bojovný kolektivismus a solidarismus, internacionální citění, životní optimismus atd.; u současné buržoazie rostoucí odpor k práci, individualismus a egoismus, opovržlivý postoj k pracujícím masám, nevíra v budoucnost apod.

Individuální zkušenosti jednotlivých příslušníků tříd a zvláštní zkušenosti vrstev uvnitř třídy se ovšem nekryjí nikdy plně se zkušenostmi třídy celé. Proto např. ani psychologie jednotlivých dělníků a psychologie zvláštních vrstev děl-

nické třídy se nekryjí zcela s třídní psychologií. Individuální zkušenosti jsou bohatší v tom smyslu, že v sobě zahrnují i nekolektivní, tj. úzce osobní zkušenosti dané stykem s příslušníky rodiny, přáteli, sousedy, spolupracovníky atd. Jsou chudší v tom smyslu, že jednotlivec nikdy nezakoší na sobě všechny osudy celé své třídy. Odraz společenskotřídních vztahů v psychologii jednotlivého příslušníka třídy se kryje s třídní psychologií tím více, čím více jeho osobních zkušeností splývá se zkušenostmi třídy, čím méně se v těchto osobních zkušenostech vyskytují různé náhodné tendence protichůdné zkušenostem třídy. A naopak: náhodné, individuální zkušenosti odchylovající se od zákonitých zkušeností třídy vytvářejí v psychologii příslušníka třídy představy a emoce, které z rámce třídního vědomí vybočují. Individuální vlivy mohou způsobit i přímý přechod na pozice jiných tříd.

Dělník, který za kapitalismu patří k lépe placené dělnické aristokracii a je svázán přátelskými či příbuzenskými svazky s maloburžoazií, který neprodělává třídní boje po boku své třídy, snadno se i psychologicky (a ovšem i ideologicky) své třídě odrozuje. V podmínkách socialismu může špatná organizace práce v továrně, nesprávné odměňování, byrokratismus vedoucích pracovníků, protekcionářství atd. spolu s případným maloburžoazním a buržoazním vlivem spolupracovníků, kteří se — dejme tomu — dostali do výroby k převýchově, vytvořit individuální prostředí, které má podobný negativní vliv.

Příslušník maloburžoazie nebo i buržoazie se může ovšem též zbavit psychologie své třídy pod vlivem svých individuálních zkušeností, zejména když ho přivedly na pozice společného boje s dělnickou třídou za práva utiskovaných. Sama skutečnost příslušnosti k určité třídě není ještě zárukou existence příslušného třídního vědomí.

Z uvedeného vyplývá, že bezprostřední okolí má nesmírně závažný vliv na psychologii lidí. Pro naše současné podmínky z toho plyne závěr, že boj za plnění stranických usnesení na každém individuálním pracovišti a v každé obci, za soudružské vztahy mezi lidmi, za skutečné odstraňování nedostatků neformální kritikou a sebekritikou, za rozvoj socialistického soutěžení a především za opravdu komunistické chování všech členů strany má nejen ekonomický, ale také výchovný význam. Jednota teorie a praxe, slov a činů je nezbytným předpokladem úspěšné výchovné, propagandistické činnosti. Tuto jednotu je třeba prosazovat jak shora správnými obecnými směnicemi v celkové linii strany danými jejími sjezdy, konferencemi a ústředním výborem, tak také konkrétně a individuálně ve všech, i v těch „nejnižších“ člancích naší společnosti. Neboť je to právě nejbližší okolí, bezprostřední zkušenost, která vtiskuje především lidem určité názory a charakterové rysy.

Ze skutečnosti, že třídní psychologie vzniká a upevňuje se jako výsledek bezprostřední smyslové zkušenosti, nikterak nevyplývá, že zkušenosti zprostředkované tu nehrají úlohu. Bylo již zdůrazněno, že každý jednotlivý příslušník třídy ani nemůže prožít to, co prožila třída a co vešlo do její psychologie. Jako u každého jiného druhu společenských zkušeností hrají proto i zde významnou úlohu zkušenosti zprostředkované řečí, stykem s jinými lidmi. Vyprávění starších a zkušenějších příslušníků rodiny, přátel, učitelů atd. o svých zážitcích v hospodářských a politických bojích, besedy s agitátory — účastníky různých politických událostí, četba beletrie, shlédnutí působivých filmů a divadelních představení doplňuje výraznou měrou zkušenosti osobní a přispívá tak k vytváření třídní psychologie. I když tedy platí, že pouhou propagandou není možno vychovat třídní psychologii, může tu propaganda hrát úlohu významného pomocníka. Na psychologii lidí, na jejich smyslově konkrétní myšlení a citový postoj působí ty formy duchovních vlivů, které mají nejbližší ke smyslové zkušenosti. Je to především

umění a agitace opřená o dobře volené příklady z denního života. Vždy tu ovšem půjde jen o posílení a využití psychologických rysů, sympatií a antipatií, které na základě smyslové praxe již vznikly, nikoliv o vytvoření nových. V případě rozporů mezi zkušenostmi bezprostředními a zkušenostmi zprostředkovanými se konec konců psychologie bude utvářet na základě zkušeností bezprostředních. Sebeobratnější systém psychologického působení natrvalo nemůže paralyzovat vliv reálného prostředí. O tom výrazně svědčí růst třídního vědomí pracujících v kapitalistickém světě, které se proboují proti mohutné propagandistické mašinérii, která je téměř výlučně v rukou majetných.

Třídní psychologie je systém složitých reflexů společných příslušníkům třídy, který se vytvořil v jejich vědomí proto, aby jim umožnil orientaci ve společenských podmínkách. Funkcí třídní psychologie je umožnit příslušníkům třídy, aby jednali ve prospěch své třídy a jejích zájmů, aby tyto zájmy své třídy uhájili proti třídním nepřítelům. Ze zvláštní povahy třídně psychologického odrazu plyne, jak třídní psychologie tento svůj úkol plní. Je to odraz bezprostředních zážitků třídy, odraz neteoretický, jen málo zobecňující, odraz, v němž vedle obecných zkušeností se výrazně projevují i zkušenosti zvláštní, vedle nutného i nahodilé. Z toho plyne neschopnost třídní psychologie postihnout nejobecnější, podstatně zájmy třídy, předvídat její vývojové tendence a tendence vývoje společnosti vůbec. Třídní psychologie sama může postihnout jen nejbližší a dočasné zájmy třídy a vede třídu k jednání ve prospěch takovýchto zájmů. Takové jednání může, ale nemusí být ve shodě se základními zájmy třídy.

Bezprostřední zkušenosti života v kapitalismu naučily dělnickou třídu umění solidárního hospodářského boje proti kapitalistům, nemohly ji však samy o sobě přesvědčit o nutnosti diktatury proletariátu. Boj o hospodářské požadavky v letech relativní stability kapitalismu vede ke zocelení dělnické třídy, k jejímu sskupení kolem svého revolučního předvoje, je nezbytným předpokladem pro boj o převzetí moci. Sám o sobě však k převzetí moci nevede. V revoluční situaci může okamžitý a blízký zájem na zlepšení hospodářských podmínek vést k reformistické snaze po „vylepšení“ kapitalismu, zatím co objektivně jsou dány všechny možnosti pro převzetí moci. Z dějin mezinárodního dělnického hnutí jsou známy nesčetné případy — u nás např. v letech 1918—1919 — kdy buržoazie vyhověla hospodářským požadavkům dělnické třídy, aby si zachovala svoji moc. Třídní psychologie sama v takových případech nestačí vést dělnickou třídu, aby jednala skutečně ve svůj prospěch. Naopak, může jí být zneužito dokonce k tomu, aby jednala ve prospěch buržoazie.

Zvláště výrazně se projevuje nedostatečnost třídní psychologie ve funkci usměrňovatele jednání třídy tam, kde se náhle změní objektivní postavení třídy. Třídní psychologie nevedená a nekontrolovaná ideologií nestačí takovéto změny ihned postihnout, neboť ty se neprojeví okamžitě ve změně životního prostředí většiny příslušníků třídy. Třídní psychologie proto vede k jednání navyklému z minulých dob. Kolektivismus a solidarita, kterou se dělnická třída kdysi bránila proti vykořisťovatelům, se nezdívka obrací i proti dobrým dělnickým ředitelům a jiným funkcionářům, tyto vlastnosti mohou vést nejen k soudružské spolupráci ve prospěch společnosti, ale též k lokálnímu patriotismu, k falešnému kamarádství s ulevváky atd. Zkrátka: třídní psychologie nekontrolovaná ideologií je velmi nestálým a nespolehlivým vůdcem v třídním jednání. Na její strunu mohou hrát nejen skuteční mluvčí třídy, ale i její nepřátelé.

Jiří Dimitrov např. ukázal na VII. světovém kongresu Kominterny, že „nejlepších citů mas, jejich citu pro spravedlnost a někdy dokonce jejich revolučních tradic“ dovedl využít dokonce fašismus. Němečtí fašisté si říkali „socialisté“, svůj příchod k moci ličili jako „revoluci“, vystupovali jako „obránci národa“ a prováděli obratnou protikapitalistickou demagogii.⁸ Po-

dobně v dnešní době zneužívají proletářské solidarity pravicoví a křesťanští „socialisté“, citů vlastenectví je stále zneužíváno ve prospěch buržoazního nacionalismu, citů internacionalismu ve prospěch kosmopolitismu.

Pro marxisticko-leninské strany je důležité, aby docenily význam třídní psychologie nejen u proletariátu, ale též u všech jeho potencionálních spojenců. Nejen objektivní současná situace, ve které se třídy nacházejí, ale i jejich psychologie vytvořená zkušenostmi minulých dob určuje jejich vnímavost pro různé způsoby propagandistického působení. Znalost prostředí je proto vždy podmínkou úspěšné propagandistické práce. Proto říká Vladimír Iljič Lenin, že „je třeba se naučit přistupovat k masám obzvláště trpělivě a obezřetně, abychom dovedli v této mase pochopit osobitosti a svérázné rysy mentality každé vrstvy, každého povolání apod.“⁹ Přitom je však nezbytně třeba, aby se všechna tato propagační a agitační práce neomezovala na dílčí, dočasné požadavky, ale aby sloužila k šíření *ideologie marxismu-leninismu*, která třídě dá teprve tu jednoznačnou směrnicí celkové činnosti, ke které nelze dospět na základě pouhé třídní psychologie.

III. Ideologie a její šíření

Ideologie je podobně jako společenská psychologie odrazem společenského bytí. Avšak na rozdíl od ní je odrazem abstraktně racionálním a logicky systemizovaným. Ideologie je vyjadřována v pojmech a kategoriích poměrně vysokého stupně obecnosti, v soudech a úsudcích, které mají teoretickou povahu. Jestliže např. proletariát již před vznikem marxismu *živelně cítil*, že je vykořisťován, a neuvědoměle se proti tomu bouřil, tak marxismus v podobě teorie nadhodnoty *vědecky přesně vystihl podstatu* a mechanismus tohoto vykořisťování a rovněž vědecky zdůvodnil strategii a taktiku boje proti němu.

Emoce, které se pojí ke konkrétně smyslové zkušenosti a k jejímu obraznému vyjadřování v umění a agitaci a která proto tvoří neodlučnou součást společenské psychologie, se pojí mnohem méně — nepočítáme-li badatelskou zvědavost a vášně — k abstraktně logickým pojmům. Konkrétní život vykořisťovaného dělníka, jehož osudem jsme sami žili nebo kterého známe z vlastní zkušenosti nebo prostřednictvím vyprávění, agitace, románu atd., v nás vyvolá sociální emoce soucitu a solidarity s ním, nenávisti vůči kapitalismu atd.; studium teorie nadhodnoty vyjádřené ekonomickými vzorci v nás tyto emoce nevyvolá.

U děl klasiků marxismu-leninismu je např. pozoruhodné, že mají největší emotivní působivost právě tam, kde používají konkrétně obrazného, agitačního způsobu vyjadřování. Marx, Engels a Lenin nebyli katedrovými vědci, ale svoji vědu stavěli vědomě do služeb proletariátu. Psali svá díla proto, aby jimi mobilizovali do boje. Proto také nikdy nepoužívali pouze emotivně prázdných, abstraktně vědeckých pojmů, ale prokládali i pasáže té nejabstraktnější teorie konkrétními ilustracemi a používali často metaforického, obrazného jazyka tam, kde by katedrový odborník mluvil výhradně v kategoriích abstraktní vědy.

Když např. Marx popisuje zhodnocovací proces, vyvrací buržoazní vulgární ekonomii nikoliv čistým jazykem teorie, ale šťavnatou, emotivní řečí praxe: „Kapitalista, (který zjistil, že hodnota výrobků se rovná jen hodnotě zálohovaného kapitálu a) který se vyzná ve vulgární ekonomii, řekne možná, že své peníze zálohoval s úmyslem, aby z nich udělal více peněz. Ale cesta do pekla je dlážděna dobrými úmysly, a mohl mít právě tak úmysl získat peníze aniž vyráběl. Začíná vyhrožovat. Že ho po druhé nikdo nedoběhne. Že si příště koupí zboží na trhu hotové, místo aby se zabýval jejich výrobou. Ale udělají-li totéž všichni jeho bratři

kapitalisté, kdepak najde zboží na trhu? A peněz se přece nenají. Spustí kázání. Uvažte jen jeho zdrženlivost. Mohl svých 15 šilinků prohýřit. Místo toho je produktivně spotřeboval a udělal z nich přízi. Ale za to přece ná přízi místo výčitek svědomí. Přece se nechodí, aby klesl do úlohy shromažďovatele pokladů, který nám ukázal, k čemu vede askeze. Ostatně, kde nic není, ani smrt nebere. Ať je jeho odříkání sebezáslužnější, není tu nic, čím by se mu za ně zvlášť zaplatilo, protože hodnota výrobků, který vychází z procesu, se rovná jen sumě zbožích hodnot, které byly do tohoto procesu vrženy.⁴⁰

V pokračující diskusi s živým kapitalistou Marx nakonec dokazuje, že zhodnocovací proces se neodehrává ve sféře oběhu, ale ve sféře výroby. Forma imaginárního dialogu mu umožňuje celý výklad oživit a názory vulgárních ekonomů rozdrtit nejen čistou teorií, ale notnou dávkou palčivého sarkasmu. Vědecké shrnutí postihující exaktně a plně podstatu věci jsou přitom vždy vyjádřena vědecko-racionální (ale také nemotivní) formulací po vzoru závěrečné vedlejší vědy důvodové v uvedeném úryvku. Podobně bychom mohli citovat četné pasáže, dejme tomu z Engelsova *Anti-Dühringa*, z Leninova *Materialismu a empiriokriticismu*, a všude bychom zjistili, že mobilizující, bojovný, emocionální ráz těchto spisů je vyjádřen v pojmech obrazných a smyslově konkrétních, jejich vědecká exaktnost, v pojmech soudech a úsudcích vysokého stupně abstrakce, jehož je vždy třeba k postžení podstaty jevů.

Použití agitačního jazyka vůbec není zvláštním, od teoretického obsahu održe-ným přídatkem, který by vědecký obsah znehodnocoval. Je výsledkem té třídní vášně, která vědce hnala, aby se společenskou teorií jako živou, praktickou vědou zabýval. Bez této vášně by nebylo ani vědecké teorie. Vášně třídního bojovníka, straníka tu spadá v jedno s vášní hledače pravdy. Tato přirozená vášnivost a přesvědčenost o vlastní pravdě, nikoliv chladná spekulace s emocionálními vlastnostmi čtenářů, jadrný jazyk vytvořila a je i zárukou jeho působivosti.

Propaganda marxismu v sobě v těsné jednotě zahrnuje propagandu v užším smyslu i agitaci.⁴¹ Čistá agitace i čistá propaganda jsou málo účinné. První proto, že nepřesvědčuje vědeckým argumentem, druhá proto, že nestrhuje vášní.

Ideologie na rozdíl od třídní psychologie neodráží společenské bytí jenom přímo, ale i zprostředkovaně. Zahrnuje nejen racionální vrstvu forem společenského vědomí, které jsou bezprostředním odrazem hospodářské základny společnosti (morálku, právo, politiku atd.), ale i jejich teoreticky zobecňující odraz, jejich výklad (právní a politické vědy, etiku atd.).

Ideologie nemůže vzniknout živelně. Je nikoliv výtvozem celé třídy, ale jejich předních představitelů, jejího duchovního předvoje. Tento předvoj ji propaguje, vnáší ji mezi příslušníky třídy. Bez propagandy by se ideologie nemohla stát majetkem tříd a zůstala by pouze v hlavách svých tvůrců. Ideologie je odkázána na záměrnou propagandu, společenská psychologie nikoliv.

Vzhledem k jednotlivým formám společenského vědomí je vztah mezi propagandou v užším smyslu a agitací takový, že obsahem propagandy se mohou stát všechny formy ideologie, obsahem agitace jen aktuální politika, konkrétní ekonomika a morálka. Agitace může šířit poměrně jednoduché myšlenky bezprostředně spjaté se životními zkušenostmi a aktuálními úkoly společnosti. Ty formy společenského vědomí, které jsou ve větší vzdálenosti od hospodářské základny a ve kterých převládá výrazně racionální způsob odrážení společenské skutečnosti (filosofie a společenské vědy vůbec) mohou být výlučně obsahem propagandy v užším smyslu.

Působení ideologie na hospodářskou základnu společnosti je — na rozdíl od třídní psychologie — v podstatě třídně jednoznačné. Je tomu tak proto, že ideologie je teoretickým a systemizovaným zobecněním zkušeností třídy, zobecněním, které vyjadřuje nikoliv jen dílčí, chvílkové zájmy třídy, zájmy plynoucí z náhodných zákrutů dějin, ale též a především jejich zájmy podstatné. Náhodné, které hraje významnou úlohu v jednotlivém a zvláštním a které se proto projevuje vý-

razně ve společenské psychologii, v odraze jednotlivých a zvláštních, smyslově působících činitelů společenské skutečnosti — ustupuje v ideologii do pozadí.

Stupeň, v jakém ideologie postihuje podstatu, skutečné postavení tříd ve společnosti, je ovšem u ideologie různých tříd různá. Jenom ideologie marxismu-leninismu, ideologie třídy, jejíž zájmy se shodují s objektivní tendencí historického vývoje, může relativně plně postihnout toto postavení, může být zobecněním pravdivým. Ideologie neproletářských skupin skutečné postavení těchto skupin ve společnosti vyjadřovat nemohou, jsou zobecněním více nebo méně lživým, jsou v podstatě „falešným vědomím“. Jestliže bychom chápali vědomí jako bytí plně uvědomované, pak bychom o třídním vědomí mohli hovořit vlastně jen vzhledem k dělnické třídě. U ostatních tříd by pochopení svého bytí znamenalo opustit pozici své třídy. Ideologie neproletářských tříd jsou schopny v nejlepším případě takového stupně zobecnění (přiblížení k podstatě), že vyjadřují celotřídní zájmy, které (případně) jsou jen v určité etapě historického vývoje, v období historického vzestupu třídy, v relativním souladu se zájmy perspektivního vývoje lidstva. Ideologie dělnické třídy je, v porovnání s ideologiemi všech ostatních tříd, zobecněním nejvyšším a nejúplnějším, neboť vyjadřuje nejen dočasně, ale trvale zájmy perspektivního vývoje lidské společnosti, zobecňuje nejen zkušenosti své třídy, ale celý dosavadní vývoj dějin.

V některých ideologiích nepřekračuje stupeň teoretického zobecnění o mnoho hloubku „obyčejného“ myšlení, rámec společenské psychologie. Náboženství např. nezobecňovalo nikdy fakta přímo, jako spíše primitivní představy o nich, které ve formě velmi pestrých fantastických předsudků, přžitků a pověr žily ve společenské psychologii. Nikoliv přímo, ale prostřednictvím těchto představ náboženské ideologie vyjadřují třídní zájmy. Náboženské „teoretické soustavy“ proto obsahují naprosto protichůdné prvky, vyznačující se vnitřní protismyslností, nelogičností a eklektičností. To pak dovoluje náboženským ideologiím značnou přizpůsobivost, pokud se jejich služebnosti různým třídám týče. Postrádajíc jednoduše a jednoznačnosti racionálních ideologií mohlo např. křesťanství v období feudalismu sloužit nejen reakčním třídám, ale též třídám pokrokovým. Tím, že v dané době ovládal myšlení všech tříd bez výjimky, nemohly se ani třídní zájmy odrazit ve vědomí jinak než v náboženské podobě.

Také současné buržoazní ideologie zobecňují jevy společenského života neúplně, tj. zobecňují je v takovém omezeném výběru, jaký neohrožuje třídní zájmy buržoazie. Zejména v některých ideologických formách (v politice, morálce) se unohé z nich nepovznášejí nijak mnoho nad třídní psychologii. Mezi společenskou psychologií a ideologií tedy není ostrých hranic.

Ideologie se konečně odlišuje od třídní psychologie též v tom ohledu, že — jsou zobecněním odrazem vývoje společenské skutečnosti — je schopna teoretického předvídání. (Pravdivého předvídání je ovšem schopna jen ideologie vědecká.) Tím lze vysvětlit rozpornou skutečnost, že společenské vědomí se jednak opožďuje za společenským bytím, jednak je předbílá. Opoždění je důsledek bezprostředního odrážení ve společenské psychologii, předbílání je možné vědeckým zobecňováním teorií.

IV. Proces odrážení společenské skutečnosti a úloha propagandy

Základem poznávání společnosti je praxe jejího přeměňování, tj. třídní boj, budování socialismu a komunismu. Prvotní a nižší je odraz ve společenské (třídní) psychologii. Odraz ideologický je druhotný a vyšší. Na společenské psychologii participují všichni členové daného kolektivu (ovšemže se svými četnými skupinovými a individuálními odchylkami). Ideologii vytváří mizivá menšina, která ji pak předává postupně ostatním členům společnosti. Ideologie, ačkoliv je historicky vzhledem k třídní psychologii druhotná, není však její pouhou racionalizací. Když teoretické myšlení jednou vzniklo (tj. na přechodu od prvobytně pospolné společnosti ke společnosti třídní), stává se relativně samostatnou složkou společenského vědomí. Ideologové každé nové generace navazují nejen na psychologii své třídy — a často na ni vůbec nenavazují — ale též a především na ideologii svých předchůdců, kterou přetvářejí tak, aby odpovídala novým materiálně ekonomickým podmínkám existence jejich třídy.¹²

Jenom tato relativní samostatnost ideologie na třídní psychologii umožňuje pochopit, že ideologové třídy naprosto nemusejí být jejími příslušníky. Ideologové *dělnické třídy* jimi dokonce ani být nemohli, neboť dělba práce za kapitalismu odsuzovala proletariát zejména v minulém století k deptající fyzické dřině a umožňovala tvůrčí duševní práci pouze příslušníkům zámožné inteligence. Marx, Engels a Lenin nebyli samozřejmě čistými ideology bez vlastní psychologie, neboť takových lidí ani nemůže být. Jejich psychologie nebyla psychologií proletářskou, ale psychologií nejlepších představitelů inteligence. Spojovala se v ní kritická vášeň vědců s hlubokým lidským soucitem s bezprávnou utiskovanou masou, s revolučním elánem a s nenávistí vůči utiskovatelům, která se nezastavovala ani před vlastní třídou. Revoluční boj sám s jeho svízelemi a osobními oběťmi pak tyto tvůrce ideologie dělnické třídy dále zakaloval a vychoval v nich jejich vůdcovské vlastnosti i rysy kolektivismu a třídní proletářské solidárnosti, které v jejich třídní psychologii původně být nemohly. Osudy četných vůdců dělnické třídy, nejen klasiků, jsou živým příkladem pro to, že ideologie třídy nevyrostá z její psychologie. Účast četných příslušníků maloburžoazie, inteligence i některých příslušníků buržoazie v řadách revoluční dělnické třídy svědčí o tom, že ideologie třídy je dočasně slučitelná i s psychologií jiných tříd, že je možno takřka „naroubovat“ ideologii jedné třídy na psychologii třídy druhé.

Na tomto rozporu není nic protismyslného. Rozpor existuje přece též mezi ideologií a psychologií téže třídy. Tento rozpor je dán rozporností zvláštního (odráženého třídní psychologií) a obecného (odráženého ideologií). Proto v každé třídě probíhá boj mezi jejími neuvědomělými a méně uvědomělými příslušníky, kteří jdou živelně za bezprostředními zájmy třídy odráženými v její psychologii a jejími příslušníky uvědomělými, jejími ideology, kteří požadují, aby bezprostřední zájmy byly podržovány zájmy obecným, perspektivním, tak jak je odráží ideologie.

Mezi třídní psychologií a ideologií je ovšem (a především) i jednota, která plyne z toho, že obojí odráží tutéž hospodářskou základnu společnosti a tytéž třídní zájmy. Rysy psychologie třídy proto lze najít v teoretické podobě v její ideologii.

G. M. Gak tuto skutečnost osvětluje na příkladě buržoazního individualismu: „Obyčejný měšťák, jsa individualistou, může přitom nebyť stirnerovcem, nietzscheovcem, ani existenciac-

listou. On nepřemýšlí o svém individualismu. Ideolog pak podloží pod individualismus teoretickou bázi, pozvedne jej při nejmenším na výši společensko-historického, ale popřípadě i kosmického principu, opěvuje jej v umění, posvěcuje morálkou, zdůvodňuje filosoficky.¹³

To ovšem neznamená, že stirnerovství, nietscheovství a existencialismus vznikly přímo z třídní psychologie, že je možno je beze zbytku z této psychologie vysvětlit. Znamená to pouze, že tvůrčové těchto směrů přetvořili ideologii svých předchůdců tak, aby odpovídala ekonomickým podmínkám existence buržoazie, případně maloburžoazie jejich vlastní doby a že týmž současným ekonomickým podmínkám odpovídala i psychologie těchto tříd. Nalik Stürner, Nietzsche či Heidegger byli sami nositeli této psychologie, je pro vysvětlení podstaty jejich učení jen málo významné.

Pro vznik ideologie dané třídy má její psychologie však ten význam, že bývá předmětem studia ideologů. Objev, že dělnická třída je nejrevolučnější třídou společnosti, že právě ona je povolána stát se hrobačkou kapitalismu, není jen výsledkem studia ekonomiky kapitalismu, ale též výsledkem studia psychologických vlastností dělnické třídy jakožto odrazu této ekonomiky.

Ideologické poznání tak jako každé jiné vzniká konec konců proto, aby sloužilo praxi. Praxe přetváření lidské společnosti nemůže však být pouze dílem ideologů, ale je dílem tříd a lidových mas. Právě tím, že ideologie vyjadřuje nikoliv zájmy jednotlivců, ale zájem celých tříd, může z povědomí svých tvůrců přejít do povědomí těchto tříd a stát se tak pohnutkou jejich společenské činnosti.

Dokud ideologie existuje pouze v hlavách svých tvůrců, není ještě skutečnou, ale pouze potenciální součástí společenského vědomí. Teprve její rozšíření mezi příslušníky třídy, teprve propaganda je schopna z ní skutečnou součást společenského vědomí udělat. Pro každý fakt společenského vědomí je tudíž nejen to příznačné, že je odrazem společenského bytí — i v individuálním vědomí se společenské bytí odráží — ale to, že je odrazem společným velkým skupinám lidí a že jako takový aktivně působí na materiální podmínky existence celé společnosti. Každá ideologie se rodí zprvu v hlavách jednotlivců a je tedy skutečností jejich individuálního vědomí. Její potenciální schopnost stát se faktem společenského vědomí se realizuje pomocí propagandy.¹⁴

Propaganda plní tedy nesmírně důležitou úlohu spoje mezi třídně podmíněným individuálním a společenským vědomím. Tento spoj není jen jednosměrný. Když se jednou ideologie stala součástí společenského vědomí, působí pak její propaganda na jednotlivé příslušníky společnosti. Propaganda tedy směřuje jak od individuálního vědomí k vědomí společenskému, tak od vědomí společenského k vědomím individuálním.

Ideologie nevnikne do tříd ani automaticky, ani náraz, ani celá. Ty její části, které mají nejbližší k životu, které nejvíce odpovídají okamžitým zájmům třídy, jejím schopnostem chápat, její psychologii, se v masách uchytí nejdříve, kdežto jiné její části si osvojují masy jen postupně. Např. učení o třídním boji, jeho strategii a taktice se v masách dělnické třídy mohlo uchytit snadněji než ekonomické učení marxismu a toto zase snadněji než jeho filosofické základy. Kromě toho si široké vrstvy třídy části ideologie osvojují nikoliv hned v celé jejich složitosti, ale zprvu ve zjednodušené podobě. Ideologické závěry, nikoliv jejich teoretické zdůvodňování, se uchycují — obvykle v podobě jednoduchých hesel — v povědomí mas. Z učení darwinismu mnohým prostým lidem zprvu utkvívá v paměti jen to, že „člověk pochází z opice“, z vědeckého socialismu to, že je třeba vyvlastnit kapitalisty.

Pod vlivem agitace vznikají v třídním povědomí i určité stabilní zjednodušené, emocionálně podbarvené obrazy jevů společenského života, jakési karikatury

skutečnosti.⁴⁵ Některá tato zjednodušení jsou v podstatě pravdivá (představa bezcitného kapitalistického vykořisťovatele), jiná lživá (představa bolševického „násilníka“). Všem je společné to, že nevystihují jevy všestranně, v celé složitosti. Tyto zjednodušené představy se stávají součástí třídní psychologie a mají významnou úlohu ve veřejném mínění. Agitace je jednak nově tvoří, jednak se starými počítá a na ně navazuje.

Již na tomto stupni zjednodušeného chápání plní ideologie úspěšně funkci usměrňovatelky činnosti třídy, je schopna paralyzovat nežádoucí živelné tendence v působení třídní psychologie. Jenom postupně, především v důsledku změn materiálních životních podmínek, získávají lidové masy (různé její složky v různých dobách) možnost osvojovat si ideologii hlouběji. Osvojení vědecké ideologie širokými masami je vázáno na jejich ekonomické osvobození, na zkrácení pracovní doby, na umožnění přístupu ke vzdělání, na potření vlivu ideologie buržoazní. To vše se stává možným teprve za socialismu a komunismu.

Rozšíření ideologie mezi třídy a masy je podmínkou jejich uvědomělé společenské činnosti. Propaganda (zejména agitace) obsahuje vždy explicitně nebo implicitně výzvu k činnosti. Každodenní agitace spojuje teorii hnutí s jeho praxí. Jejím prostřednictvím ideje zachvacují masy a stávají se materiální silou. Proces odrážení společenské skutečnosti tedy postupuje od praxe přetváření společnosti k její psychologii a ideologii a od ideologie přes společenskou psychologii zpět k praxi přetváření společnosti.

Vědecká propaganda musí dbát objektivní dialektiky společenské psychologie a ideologie. Jde především o to, šířit třídní obsah poznání takovými formami, které odpovídají psychologii těch, na které propaganda má působit. Jiří Hendrych řekl na zasedání ÚV KSČ dne 13. VI. 1957, že komunistická propaganda „musí pozorně přihlížet ke stupni uvědomělosti a politické zralosti těch, na něž se obrací, dbát nejen celkové politické situace, ale i konkrétních nálad těch či oněch vrstev pracujících, brát v úvahu, jaké vlivy a třídní síly na tyto vrstvy působí.“⁴⁶

Síla propagandy tedy není jen v jejím pravdivém třídním obsahu, ale i v její psychologicky působivé formě. Revoluční vůdcové všech dob tuto pravdu živelně chápali. Bedřich Engels např. ukazuje, jak vzdělaný teolog Tomáš Münzer přestal užívat klidné objasňující řeči myslitele, obvyklé v jeho učených disputacích, a vzhledem k masám se stal „cele prorokem revoluce“, který „neúnavně rozdmýchává nenávisť k vládnoucím třídám, rozněcuje nejdivočejší vášně a mluví již jen ve velkolepých obrazech, jež vkládalo do úst starozákonním prorokům náboženské a nacionální blouznění“.⁴⁷ Engels je dalek toho, aby to z nějakých pozic „čisté teorie“ Münzerovi vytýkal. Konstatuje, že Münzer si tento styl musel osvojit vzhledem ke vzdělání, které mělo obecnost, na něž měl působit.⁴⁸ Náhožensko-fantastická forma tu nebyla slabostí, nýbrž silou jeho propagandy.⁴⁹

Ani revoluční dělnické hnutí nemůže nedbat společensko-psychologických forem, které se ustálily ve vědomí mas, a to ani tehdy, jsou-li tyto formy tradičně spojeny s reakčním obsahem.

Nacionálního citění bylo po desetiletí zneužíváno buržoazií k rozvracení mezinárodního dělnického hnutí, ke zdůvodňování a prosazování imperialistických válek. Mělo však vždy — a to zejména v českém dělnickém hnutí — zlé následky, když ideologové dělnické třídy z těchto důvodů nacionálního citění nedbali nebo je dokonce uráželi. Výsledkem pak bylo, že se buržoazie snadno mohla vydávat za jedinou představitelku národa a stát se vedoucí silou národního hnutí. Poučena minulými chybami, KSČ v období olížení českého a slovenského národa fašis-

mem, se sama postavila do čela národního boje a tak se stala vedoucí silou národa. Nacionální citění se podařilo spojit se socialistickým obsahem a stalo se tak jednou z hybných pák budování socialismu.

Demokratické křídlo buržoazie zneužívalo také vždy citů humanity a demokracie živých v lidových masách. Např. československá buržoazie vydávala sebe a své představitele (Masaryka, Beneše) za jediné představitele „humanitní demokracie“, osočovala komunisty z antihumánnosti, diktátorství apod. Přesto, že pod rouškou demokracie existovala nezaměstnanost a bída, že bylo krutě potlačováno dělnické hnutí, několikrát střídáno do lidu atd., dařilo se po nějakou dobu frázemi o demokracii klamat velkou část obyvatelstva, zejména maloburžoazii. KSC jednak odhalovala třídní podstatu těchto buržoazních hesel, jednak dala lidovým demokratickým ideálům ve své propagandě socialistickou, protikapitalistickou náplň. V prvních letech po druhé světové válce dbala představ lidu i v tom, že po jistou dobu ponechala nedotčenu osobnostní symboliku tradičně s těmito představami spojenou. Zároveň s tím na praxi přeměny státu v republiku lidově demokratickou a socialistickou ukázala socialistický humanismus v praxi. Antihumanismus kultu osobnosti mohl tento výchovný proces sice na čas zabrzdit, nikoli však zastavit. Tak se podařilo zbavit lid iluzí o nadtřídní demokracii a nahradit je správnou představou demokracie socialistické.

Buržoazie využívala vždy *náboženství* pro své účely, a to právě jeho nejreakčnejších a přitom nejpůsobivějších stránek. Přesto, že náboženství je v nesmířitelném protikladu k vědeckému světovému názoru, dbají komunistické strany náboženského citění mas. V propagandě nebojují proti náboženství jen „frontálním“ útokem, ateismem, ale i nepřímou. Ani v současné době totiž nelze náboženskou formu propagandistického působení považovat vzhledem ke všem členům společnosti za „nic než reakční“. Lidé zatížení náboženskými předsudky leckdy zatím nemohou být pro pokrokovou společenskou činnost získáváni jinak než právě touto formou. Činnost relativně pokrokových představitelů různých náboženských vyznání má proto velmi pozitivní význam. To se vztahuje konečně i na činnost takových lidí v socialistických zemích. Připuštění jejich činnosti tu není jen aktem obrany, který má za účel pouze zamezit zneužití náboženství proti socialistickému státu, nýbrž je útokem, kterým — byť oklikou — jsou věřící získáváni pro socialismus. Ovšemže s věroukami, které mají tyto pokrokové stránky, jsou spjaty i všechny základní stránky reakční, vlastní každému náboženství. Tato reakční podstata náboženství uplatňuje tu rovněž svůj vliv, neboť brání lidem přistoupit na pozice vědeckého světového názoru. Dokud je náboženství živé, je tedy třeba jednak proti němu bojovat, jednak využívat jeho relativně pokrokových forem.

Míra, do jaké lze v ideovém působení využívat starých společensko-psychologických forem, závisí na tom, zda a jak dalece lze tyto staré formy odloučit od třídně nepřátelského obsahu a dát jim nový obsah. To záleží na samé povaze psychologických forem, o něž jde. Všelidské rysy společenské psychologie lze např. naplnit velmi různým třídněideologickým obsahem, kdežto morálněpolitické city jsou poměrně těsně spjaty s určitými ideologiemi. Na příkladech nacionálního, demokratickohumanitního a náboženského citění jsme ukázali, že ovšem ani tyto společensko-psychologické formy nejsou nepřizpůsobivé různým ideologickým náplním. Dále závisí možnost využití starých společensko-psychologických forem na tom, do jaké míry se stará třída svými činy dostala do rozporu s vlastními hesly. Např. otevřená zrada buržoazie na demokracii a národních zájmech umožňuje dělnické

třídě, aby se národních a demokratických hesel sama s úspěchem ujala. Konečně to závisí i na ideové vyspělosti propagandistů samých. Jde o to, aby byli schopni odlišit obsah od formy, aby se starou formou nepřevzali i prvky starého, třídně nepřátelského obsahu, které jsou s ní tradičně spjata. Kdyby využití národních hesel mělo např. stranu dělnické třídy vést k nacionalismu, využití demokratických hesel k buržoaznímu demokratismu, pak by bylo pro ni lépe těchto hesel nepoužívat vůbec. Že je třeba s tímto nebezpečím počítat, o tom svědčí některé projevy naší propagandy v období krátce po 2. světové válce. Nehledě k celkově pevné a správné linii naší strany, vyskytovaly se v její denní propagandě tendence jednostranného přehánění vlastenectví k nacionalismu, demokratismu k masarykismu atd.

Využívání starých společensko-psychologických forem v propagandě nemá na všechny členy společnosti ve stejné míře zamýšlený účinek. Vzhledem k různému stupni uvědomělosti jednotlivých vrstev a členů téže společnosti jsou v jejich povědomí společensko-psychologická forma a ideologický obsah projevů třídního smýšlení různě spjata. U jedněch může určitá společensko-psychologická forma být spjata ještě se starým, např. buržoazním nebo maloburžoazním třídním obsahem, u jiných již s obsahem socialistickým. Různé skupiny obyvatelstva proto rozumějí týmž projevům propagandy po svém. To se zvláště výrazně projevuje v třídní společnosti, kde staré buržoazní a maloburžoazní představy jsou záměrně udržovány. Stejným nebo velmi podobným heslům propagandy je tu přisuzován nestejný obsah nejen různými třídami a vrstvami „konzumentů“ propagandy, ale i jejími tvůrci z různých ideologických táborů. Např. politickým pojmům „demokracie“, „svoboda“, „rovnost“, „diktatura“ atd., je různými třídami podkládán různý smysl.²⁰

Za *diktatury proletariátu*, v období, kdy ideové vlivy starých tříd jsou ještě živé, je třeba počítat i vzhledem ke komunistické propagandě s tím, že nemůže působit stejně na všechny občany. Mnohoznačně, příp. dvojznačně účinkuje především agitace. Agitace — jak známo — neobjasňuje problémy ideologie všestranně a vědecky, ale vnuká jednotlivé aktuální myšlenky jednoduchou, pokud možná smyslově konkrétní a emocionálně působivou formou a navazuje přitom v hojně míře na představy, které o určitých společenských jevech na základě zkušenosti v povědomí mas již dříve vznikly. Tyto představy bývají ovšem často spjata s prvky buržoazní nebo maloburžoazní ideologie. Tak např. bylo operování naší agitace hesly demokracie a svobody — zejména v letech 1945 až 1948 — pojímáno četnými maloburžoazními souputníky strany jako jakési sbližování komunismu s masarykismem; dočasná podpora soukromovlastnických tendencí maloburžoazie jako podpora trvalá atd. Ještě dnes není agitační odhalování neonacismu v NSR všemi členy naší společnosti chápáno v duchu internacionalistickém, jako výzva k boji proti západoněmeckým imperialistům, ale zhusta nacionalisticky, jako výzva k nedůvěře vůči celému německému národu. Ke zkrácenému chápání stranické agitace částí veřejnosti dochází za daných podmínek zákonitě, i kdyby jinak nebylo nesprávných projevů v ideologické práci strany.

Využíváním starých společensko-psychologických forem má tedy rozporný účinek: na jedné straně umožňuje šířit novou ideologii ve srozumitelné, masám blízké podobě, v tradiční společensko-psychologické formě, a to tak, že tato stará forma je odlučována od svého starého ideového obsahu a naplňována obsahem novým. To je za příznivých historických podmínek (při dostatečné ideové vyspělosti strany a při dostatečné izolaci starých tříd, které zradily svá vlastní hesla)

možné vzhledem k působení na většinu lidu. Na straně druhé vede využívání starých společensko-psychologických forem též k dočasnému upevnění některých prvků ideologie staré, a to zejména vzhledem k méně uvědomělým třídním společnicům a souputníkům strany, v jejichž povědomí jsou staré společensko-psychologické formy spjaty ještě poměrně pevně se starým ideologickým obsahem. Překonání této rozpornosti je možné jen v průběhu vývoje, během kterého se masy učí jak z vlastní praxe, ze své účasti na revoluční přeměně společnosti, tak z ideového působení strany. Ti, kteří původně byli získáni pro politiku strany na základě pouhé agitace — jejíž hlubší teoretický základ zatím neznali a kterou v mnohém chápali zkresleně brýlemi své staré mentality — se postupně stávají přístupnými hlubšímu, propagandistickému (v užším smyslu) působení, učí se chápat marxisticko-leninskou ideologii v její celistvosti, stávají se opravdovými komunisty.

Pronikání ideologie marxismu-leninismu mezi lidi je složitý historický proces, ve kterém existují jisté vývojové fáze, které „v poslední instanci“ jsou odrazem vývoje ekonomického. Na každé etapě tohoto vývoje se využívá starých psychologických forem. Přitom však i toto „staré“ se po etapách mění. Společensko-psychologické formy únosné, nebo dokonce nezbytné na etapách nižších se stávají brzdou na etapě vyšší a musejí být nahrazeny formami jinými. Ve společenském vědomí existuje tedy, jako ve všech jevech, vedle sebe nové i staré, to, co je vývoje schopné, i to, co po splnění své funkce se přežilo a zaniká. Propaganda marxisticko-leninských stran prosazuje nové využívání starého i bojem proti němu.

POZNÁMKY

¹ Obvyklé označování této vrstvy jako „ideologie“ (srovnej např. *Základy marxistické filosofie*, Praha 1959, str. 561) nepovažují za přesné vzhledem k tomu, že termínem „ideologie“ se jinak rozumí jen soustavy stranických, třídně podmíněných idejí. Pojmově abstraktní, racionální ráz mají však i zcela netřídní složky společenského vědomí, např. přírodní vědy. Proto pokládám širší kategorii teorie zahrnující celou racionální a logicky systemizovanou část společenského vědomí za adekvátní protějšek kategorie společenské psychologie, tj. celé jeho části logicky nesystemizované, smyslově konkrétní a emocionální. Ideologie je ve skutečnosti nikoliv protějškem celé společenské psychologie, ale jen protějškem psychologie třídní.

² V. A. Jadov, *Idcologija kak kategorija istoričeskogo materializma*, Vestník Leningradskogo universiteta, serija ekonomiki, filosofii i prava, No 17, 1957, str. 82.

³ *Základy marxistické filosofie*, Praha 1959, str. 561.

⁴ G. P. Zhandut, *O svojeobrazii poznanija obščestvennyh javlenij*, Naučnyje doklady vyššej školy, filosofskije nauki, 1959, č. 3, str. 54.

⁵ A. K. Uledov, *Socializm i obščestvennoje mnenije*, Vopr. filosofii 1960, č. 6, zejména str. 33.

⁶ Nejde tu ovšem o agitaci v pravém slova smyslu, neboť ta apeluje vždy na společenské zájmy lidí. Apely na instinkty tuto povahu nemají a často naopak staví úzce osobní, přímo biologický zájem proti zájmům společenským. Srov. Mil. Buzek, *Psychologická válka*, Praha 1959, str. 78—97.

⁷ Karel Marx, B. Engels, *Spisy*, sv. 8, Praha 1960, str. 167.

⁸ G. M. Dimitrov, *Výbor z projevů a článků*, Praha 1950, str. 53—54.

⁹ V. I. Lenin, *Spisy*, sv. 31, str. 187.

¹⁰ K. Marx, *Kapitál I*, Praha 1953, str. 210—211.

¹¹ O propagandě lze hovořit v širším smyslu jako o šíření jakýchkoliv třídně podmíněných idejí s přímým cílem získávat individua nebo kolektivy lidí pro společenskou činnost ve prospěch určité třídy. Jmennější rozlišení, zejména uvnitř marxisticko-leninských stran, označuje termínem „propaganda“ pouze šíření logicky systemizovaných ideologií v jejich všestrannosti, kdežto šíření jednotlivých idejí denní politiky mezi nejširší masy se označuje jako agitace.

¹² Nelze ovšem na druhé straně ani paušálně popřít možnost, že by některá ideologie neousoustavňovala prvky společenské psychologie, jak to tvrdí Základy marxistické filosofie (str. 645) a naznačuje G. M. Gak (G. M. Gak, *Učenie ob obščestvennom soznaniu v svete teorii poznaniia*, Moskva 1960, str. 49–50). Shora jsme uvedli jako příklad náboženské věrouky, které přímo navazují na společenskou psychologii. Pozornosti by zasluhovala i otázka, jak dalece některé novodobé buržoazní politické ideologie zcela vědomě navazují na mentalitu nejen ve způsobu propagandy, ale přímo svým obsahem. Ideologie německého nacismu např. nejen navázala na filosofické nietzscheovství, na rasové teorie Gobineauů, Chamberlainů atd., na antisemitismus klerikálů, starší německý nacionalismus atd., ale také na sociální citění a uraženou národní hrdost německého lidu. Otázku, v čem určitá ideologie navazuje na ideologie předchozí a přetváří je a v čem racionalizuje společenskou psychologii, je třeba konkrétně zkoumat v každém individuálním případě.

¹³ G. M. Gak, cit. dílo str. 49.

¹⁴ Dokud např. Německá ideologie zůstávala nevytištěna a byla pouhou potravou pro „hloдавou kritiku myšlí“, mohla splnit pouze ten zdaleka ne bezvýznamný úkol, že si Marx a Engels „ujasnily věci pro sebe“. (Srov. K. Marx—B. Engels, *Vybrané spisy*, sv. I, Praha 1950, str. 371–372.) Na společenské vědomí působila před svým uveřejněním jedině nepřímo, prostřednictvím ostatních děl Marxových a Engelsových, pro které byla průpravou.

¹⁵ Walter Lippman v knize *Public Opinion* (1922), nazval tyto zjednodušené představy jevů společenského života „stereotypy“ a vytvořil celou teorii stereotypizace, která je v burž. sociologii a sociální psychologii doposud živá. Marxistickou kritiku této teorie viz v článku: Hanuš Steiner, *K filosofickým základům některých buržoazních teorií propagandy*, Přehled, 1960, čís. 1, str. 78–80, a zejména V. A. Jadov, *K voprosu o teorii „stereotipizacii“ v sociologii* (Naučnyje doklady vyššej školy, Filsofskije nauki, 1960, č. 2, str. 47–58).

¹⁶ *Některé současné otázky ideologické práce strany*, ref. Jiřího Hendrycha, příloha Rudého práva ze dne 19. VI. 1957.

¹⁷ Karel Marx—B. Engels, *Spisy*, sv. 7, str. 432.

¹⁸ Tamtéž.

¹⁹ To je možno ostatně vztahovat na všechna revoluční hnutí feudalismu. Názor, podle něhož náboženská forma tato hnutí pouze oslabovala, je ahistorický a tedy nesprávný. (Srov. např. D. Slejška, *Společenská podstata etiky*, Praha 1956, str. 49.)

²⁰ Anglo-američtí buržoazní teoretikové propagandy proto hovoří o mnohoznačnosti či dvojsmyslnosti propagandy (double talk). Srov. např. Lindley Fraser, *Propaganda*, London—New York—Toronto, 1957, str. 141 a další.

СЛОИ ОБЩЕСТВЕННОГО СОЗНАНИЯ И ПРОПАГАНДА

Статья освещает существенные черты общественной, особенно классовой психологии и идеологии и показывает, какое место и значение оба эти слоя общественного сознания занимают в отношении к партийной пропаганде.

Возникновение и развитие классовой психологии является прежде всего результатом непосредственного опыта членов класса, но также опыта опосредствованного языком, прежде всего агитацией и искусством. В качестве чувственно конкретного и эмоционального отражения общественной действительности, классовая психология в союжении отражать в сущности только ближайшие, непосредственные, а не общие и перспективные интересы класса. Так как непосредственные интересы не всегда бывают в согласии с основными интересами, классовая психология не приводит всегда к действию в пользу того класса, интересы которого она отражает. Психология одного класса может временно подчиняться идеологии другого класса, что используется пропагандой.

Идеология, в отличие от классовой психологии, выражает общие интересы класса и ее действие на экономический базис общества является поэтому классово однозначным. Идеология не является стихийным творением всего класса, а его духовного авангарда. Только благодаря пропаганде она становится из части индивидуального сознания своих творцов частью общественного сознания и тем самым материальной общественной силой.

Пропаганда не вносит идеологию в массы сразу и во всей сложности, а сначала в опрощенной, агитационной форме. Пропаганда новой идеологии при этом навязывает на многие старые общественно-психологические формы, на чувства, представления и иллюзии разных классов, на национальное, демократическое, религиозное и др. чувства, на употребляемые традиционные общественные символы и т. д. Пропаганда, в зависимости от классовой

характера этих форм и по данному уровню сознательности разных классов и прослоек общества, в большей или меньшей степени общественно-психологических форм использует или отвергает их. Используемые наполняет пропаганда новым идеологическим содержанием, борясь совместно против содержания старого. Так новое в общественном сознании распространяется в сложном и противоречивом процессе использования старого и борьбы с ним.

Г. Steiner

DIE SCHICHTEN DES GESELLSCHAFTLICHEN BEWUSSTSEINS UND DIE PROPAGANDA

Der Aufsatz behandelt wesentliche Züge der gesellschaftlichen, insbesondere der Klassenpsychologie und der Ideologie und zeigt, welche Stelle und Bedeutung diese beiden Schichten des gesellschaftlichen Bewusstseins in Bezug zur Parteipropaganda einnehmen.

Das Entstehen und die Entfaltung der Klassenpsychologie ist vor allem ein Ergebnis der unmittelbaren Erfahrungen der Angehörigen einer Klasse, dann auch die der durch Sprache, vor allem durch Agitation und Kunst vermittelten. Als sinnlich konkrete und emotionelle Widerspiegelung der gesellschaftlichen Wirklichkeit ist die Klassenpsychologie imstande bloß die nächsten, unmittelbaren, aber nicht die allgemeinen und perspektiven Interessen der Klasse widerzuspiegeln. Da die unmittelbaren Interessen nicht immer mit den grundlegenden im Einklang stehen, führt die Klassenpsychologie nicht immer zu Handlungen, welche der Klasse zum Vorteil geraten, deren Interessen sie widerspiegelt. Zeitweilig kann die Psychologie einer Klasse der Ideologie einer anderen untergeordnet werden, was dann von der Propaganda ausgenützt wird.

Zum Unterschied von der Klassenpsychologie drückt die Ideologie die allgemeinen Interessen einer Klasse aus und ihr Wirken auf die ökonomische Basis der Gesellschaft ist daher klassenmäßig eindeutig. Die Ideologie ist nicht das Werk einer ganzen Klasse, sondern das ihrer geistigen Vorhut. Nur dank der Propaganda wird sie aus einem Bestandteil des individuellen Bewusstseins ihrer Schöpfer zu einem Bestandteil des gesellschaftlichen Bewusstseins und damit zu einer materiellen gesellschaftlichen Kraft.

Die Ideologie wird von der Propaganda nicht auf einmal und nicht in ihrer ganzen Vielseitigkeit, sondern vorerst in vereinfachter, agitationsmäßiger Form in die Massen hineingetragen. Die Propaganda einer neuen Ideologie knüpft dabei an viele alte gesellschaftspsychologische Formen an, an Gefühle und Vorstellungen verschiedener Klassen, nationales, demokratisches, religiöses u. a. Empfinden, an die im Gebrauche stehende traditionelle gesellschaftliche Symbolik u. s. w. Je nach dem Klassencharakter dieser Formen und der Entwicklungsstufe des gesellschaftlichen Bewusstseins der bestehenden Klassen und Bevölkerungsschichten, nützt die Propaganda diese Formen mehr oder weniger aus oder kämpft gegen dieselben. Den übernommenen gesellschaftspsychologischen Formen gibt die Propaganda einen neuen ideologischen Inhalt, während sie gleichzeitig gegen den alten Inhalt kämpft. Das Neue im gesellschaftlichen Bewusstsein verbreitet sich also mittels eines komplizierten, widerspruchsvollen Prozesses der Ausnützung des Alten und des gleichzeitigen Kampfes dagegen. *H. Steiner*